

Una història silenciada: la invisibilitat de la dona obrera al Ter mitjà

Emili Bayón
Pere Casas Trabal
Museu Industrial del Ter

El protagonisme del sector tèxtil en l'arrencada industrial del nostre país és una realitat incontestada. Fins al primer terç del segle passat el pes de les fàbriques de filats i teixits catalanes encapçala la primera revolució industrial a la península. No serà fins llavors quan prengui la davantera un sector metal·lúrgic al qual li va costar dècades prendre el relleu per les raons que la historiografia econòmica ha explicat a bastament: migradesa del mercat interior, excessiu proteccionisme, insuficiència de recursos energètics, feblesa del mercat financer català i espanyol, l'atimització empresarial, el retard en la modernització laboral, etc.¹ Aquest relleu productiu no va significar, però, la desaparició d'un sector tèxtil encara molt important (cotoner i llaner), fins pràcticament la segona meitat del segle XX, però ja com a indústria superada pels nous sectors industrials (metall, químiques, alimentació, elèctriques, etc.). Amb tot, el pes quantitatiu de la mà d'obra ocupada a les fàbriques tèxtils era encara molt important, i ho va continuar sent fins prà-

cticament als anys seixanta del segle xx, com a resultat del retard en la modernització econòmica que va provocar la voluntat autàrquica de la dictadura i el consegüent aïllament internacional espanyol.

La nostra recerca² vol acostar-se al factor humà d'aquell procés industrial, als treballadors i, en concret, a la dona obrera. Quin ha estat el seu paper dins d'aquest procés històric? A què obeeix el silenci que ha planat sobre la que sens dubte va esdevenir la població majoritària a les fàbriques i colònies industrials del nostre país? El nostre treball té, doncs, com a protagonista la dona obrera, i el marc geogràfic on analitzem el seu desenvolupament se centra en les fàbriques urbanes i les grans colònies industrials de la conca mitjana del riu Ter. Una unitat històrica i econòmica que depassa divisions administratives i polítiques i que arrenca de la població de Montesquiú, al límit entre les comarques del Ripollès i d'Osona, i clou a les Masies de Roda, poc abans que el Ter s'endinsi a les Guillerries. Un territori on es van instal·lar un total de 13

colònies i una vintena de fàbriques de riu i quadres urbanes al llarg de poc més de 40 quilòmetres de riba fluvial. El tall cronològic de la nostra recerca abasta el conjunt del període sobirà del tèxtil, des de la seva arrencada al Ter (mitjan segle XIX), fins a l'any 2000, quan definitivament s'ha clos l'època d'aquell model industrial amb la desaparició de la immensa majoria de les fàbriques de riu cotoneres.

Metodològicament l'estudi s'ha teixit a partir de tres fonts documentals. D'una banda hem fet un exhaustiu buidatge bibliogràfic i documental, que entre d'altres ens ha portat a consultar els arxius locals que comprenen el nostre àmbit, així com altres de més genèrics, però que sabem que contenen informacions del nostre interès. Pel que fa a l'hemeroteca s'ha procedit de manera similar. La segona font documental ha estat la memòria oral. Hem fet multitud d'entrevistes, prop d'un centenar, a diferents testimonis, principalment dones que han viscut aquesta realitat i que ens han permès escoltar les seves experiències de vida. La tercera via d'informació han estat les fonts gràfiques, sobretot imatges, sovint cedides pels mateixos testimonis, per tant inèdites la majoria, i que han representat una finestra vers el treball femení a la conca del Ter.

Volem aprofitar aquest article per detallar algunes de les conclusions obtingudes i, paral·lelament, ressaltar que durant més de dos anys de treball hem pogut escoltar i, en ocasions, visualitzar aquestes protagonistes silenciades de la

Grup de treballadores davant la fàbrica de la colònia de Vila-seca, a la dècada de 1930. Sant Vicenç de Torelló. Cedida per Mercè Albí.

nostra història recent i, sobretot, hem pogut endinsar-nos en la seva història.

Una realitat invisible

En el moment d'iniciar aquesta investigació érem conscients que la mà d'obra femenina havia estat molt important dins el sector tèxtil; així doncs, un dels primers objectius plantejats va ser el de poder confirmar de manera empírica aquesta realitat. Treballàvem, però, amb la hipòtesi que l'arribada massiva de la dona al tèxtil s'havia produït a finals del segle XIX, quan el recanvi tecnològic que impulsaren els fabricants en el procés de filatura (substitució de les màquines selfactines per les contínues de filar), i els intents d'imposar el "treball a l'anglesa", propiciaren un atac a l'ofici masculí dins el tèxtil i una substitució per mà d'obra femenina. Aquest punt de partença, a més, trobava suport en l'altíssim període de conflictivitat travessat pel conjunt del districte industrial entre el 1898 i el 1901.

Però una de les primeres sorpreses va ser la constatació que el percentatge de mà d'obra femenina a les filatures del Ter ja era molt significatiu durant les dècades centrals de la centúria. Una sorpresa que no ho havia de ser tant si considerem que la complementarietat del treball home-dona al tèxtil era previ al procés maquinista, ja que durant el pas del treball domèstic, centrat en la producció tèxtil tradicional (*putting off*), a la fàbrica, ja s'havia produït una important aportació del treball femení en el procés de la filatura manual.

Així, mentre el treball dispers que duia a terme l'home en l'obrador domèstic es concentrava en el procés del tissatge, era el treball femení el que subministrava el fil. Arribats a la mecanització, la dona obrera sembla passar a un segon terme. Són filadors els que fan anar les berguedanes o *mule-jenny*, i arraconen les seves companyes. El que s'estava produint aleshores era una pugna molt dura entre l'amenaçat món dels oficis i la proletarització de la mà d'obra fabril. L'herència gremial donarà una pauta organitzativa al primer associacionisme obrer a partir del 1840, però és clar, en aquest món no apareixen les dones, allunyades des de sempre de les formes organitzatives de l'Antic Règim. Amb tot, la dona serà present a les fàbriques des de primera hora, acompanyant i complementant el treball masculí en tasques tan importants com les que desenvolupaven aquells, però estaran silenciades.³

El que comencem a detectar, però, és que la seva marginalitat, i per tant la seva invisibilitat, fou una conseqüència de la seva secular subsidiarietat domèstica i social. Els rols de gènere de l'economia camperola passaven així a la nova realitat industrial, però amb una diferència: les transformacions tècniques, les innovacions i el recanvi tecnològic jugaven contra el paper predominant dels homes dins l'espai fabril. Cada vegada que una innovació reduïa la força física necessària o l'habilitat per manipular la maquinària, els homes veien amenaçada la seva posició dins la producció tèxtil, i els fabricants podien defensar el treball femení, sempre amb un nivell considerablement més baix de salaris que el dels seus companys.

La lluita per mantenir un *status quo* dominant per part dels homes passarà per una doble reivindicació. En primer lloc, la de l'ofici i la destresa per manipular la maquinària, a part de l'argu-

Treballadores de la fàbrica de Ca l'Escolà davant el Santuari de la Gleva, situat a les Masies de Voltregà. Any 1944. Cedida per Angelina Aumatell.

ment sempre recurrent de la força física. El cas de la introducció de les màquines selfactines en les filatures a mitjan segle XIX n'és un bon exemple. Així, i més enllà d'episòdics exemples d'antimaquinisme (ludisme), o d'arguments tan sorprenents com el de la decència (les dones no havien de dur màquines selfactines perquè el tren d'estiratge d'aquestes filatures s'havia de passar entre les cames, i no era decorós!), l'obrер pugnarà per expulsar el treball femení de la filatura. L'altra gran raó és el diferencial salarial: prou significatiu, malgrat els migrants sous que paguen els industrials catalans al llarg de tot el segle XIX, i bona part del XX, els treballadors defensaran una presència massiva de la mà d'obra masculina donat que el sou que podien aportar les dones a l'economia familiar era sensiblement més baix. És a dir, en comptes de lluitar per una millora salarial que aplegui el treball masculí i femení, els obrers perpetuen un salari diferencial entre sexes. L'evolució d'aquesta marginació femenina a les fàbriques tèxtils catalanes arribarà a la seva màxima expressió durant el període d'entre segles, quan les successives crisis cícliques del sector i la imprescindible renovació de la maquinària torni a posar el treball femení al capdavant de les reivindicacions patronals.

Aquesta realitat té algunes excepcions, perquè si bé hem comprovat que el percentatge femení és molt important, no totes les fàbriques eren iguals ni tots els municipis van seguir la mateixa dinàmica. En aquest sen-

tit destaquen els casos de Roda i sobretot de Manlleu, els quals presenten algunes particularitats molt significatives quant al percentatge de dones ocupades a les seves fàbriques, si més no fins al període que clou amb l'adveniment de la II República. Així, en una enquesta feta el 1915 a les fàbriques del Ter i del Freser, comprovem que si bé en la majoria de poblacions de la conca el percentatge masculí a les filatures se situa entorn del 15%, a Roda de Ter hi ha "1.300 homes i dones per meitat", i a Manlleu l'art fabril ocupa "1.500 obrers, la majoria homes". Sens dubte una realitat molt diferent a la que es donava a les poblacions veïnes.⁴

Segurament aquesta singularitat no respon a una única causa però sí que podem assajar una explicació que ens ajudi a entendre el perquè d'aquesta escassa feminització del treball fabril a principis del segle XX. Manlleu era llavors el principal centre

industrial de la conca, i com a nucli obrerista capdavanter gaudia d'una important xarxa associativa de classe. Un fet que al llarg del temps l'havia convertit en la capital sindical de la regió. No ens ha de sorprendre, doncs, que fos aquí on es concentraren bona part de les protestes i aldarulls d'uns treballadors d'ofici (qualificats), que veien amenaçat el seu estatus davant la substitució de màquines ocupades per dones que rebien uns salaris molt inferiors. Aquest fet féu endarrerir el recanvi de gènere a les poblacions on el moviment obrer, bàsicament masculí, estava més organitzat, mentre que consolidà el procés de pauperització i proletarització (feminització) de la mà d'obra fabril a les poblacions més petites i, sobretot, a les grans colònies industrials, on el control social i la selecció de la mà d'obra estaven més consolidats. Roda, a l'igual que Manlleu, intentà resistir aquest "atac a l'ofici fabril

masculí". Ja el 1882 trobem un ban signat per l'alcalde de la població on recorda que: "habiendo tenido varias instancias de que se insultan á las mujeres por los trabajadores de fábrica al ir á trabajar o habiendo concluido el trabajo. Ordeno lo siguiente: Toda persona de cualquiera edad que sea que insulte en lo más mínimo a las mujeres ya sea de día o de noche será entregado á los tribunales de justicia sin contemplación de ninguna clase a fin de que sean castigados a tenor de lo dispuesto en el Código penal vigente..."⁵ No és l'única referència d'aquest estil que hem trobat i fins ben entrat el segle XX es produeixen actituds d'aquestes característiques. Sense anar més lluny, a la colònia de Salou (les Masies de Roda), el 1910 es produeix un greu conflicte amb les dones com a protagonistes, fets que duren a la creació d'una caserna de la Guàrdia Civil a la població. El cas de Manlleu

encara és més extrem. En una data tan tardana com el 1934 trobem una polèmica a la premsa local que demostra la resistència per part dels treballadors a acceptar un treball femení que es visualitza com una proletarització del sector. Des dels sectors més benestants es denuncia que ha estat precisament aquesta oposició al fet que les dones ocupin les màquines de filar la que ha fet perdre competitivitat a la indústria local i la raó de fons que ha provocat la marxa de la població de nombroses empreses des de les primeries de segle.⁶

Una paradoxa. Tot i ser invisibles són mal vistes

D'aquest contrast entre treball masculí i femení, i de la seva concepció per part d'un obrerisme (masculí), caracteritzat per les seves febles organitzacions laborals, se'n desprèn una clara dimnització del treball fabril de les dones per part dels seus com-

panys de treball. Ja durant la celebració del Primer Congrés Obrer Espanyol (Barcelona, 1870), es declarava que el treball femení a la indústria representava una amenaça i un afebliment per a l'obrerisme organitzat, i per desgràcia aquesta visió es va allargar en el temps. Encara a les primeries del segle XX els obrers veien una amenaça en el treball de les dones, com recordaven a Torelló el 1905: "hacer comprender á las mujeres la esclavitud que realmente sufren ya por razón del trabajo que indebidamente verifican en las fábricas ya por la situación que ocupan en la familia; pero muy especialmente porque de ellas se vale el caciquismo y la reacción para dominar al hombre en todas las esferas".⁷ En un moment en què el treball femení presentava percentatges superiors al 70% de la mà d'obra ocupada en la majoria de fàbriques cotoneres del Ter mitjà.⁸

D'altra banda hem de recordar que és la necessitat la que empeny aquestes dones a entrar a les fàbriques. Molts autors descriuen aquesta situació: "La industria que más contribuye a apartar a la mujer de las labores y ocupaciones del campo, es la textil en sus diferentes ramas (algodonera, lanera, de lino, seda, yute, etc.). Descuella sobre todas la industria algodonera, que se halla establecida en Barcelona, en sus alrededores y en muchos centros de población situados en los valles regados por los ríos Ter, Llobregat y Cardoner (...) Interesante es observar que, en esta cifra global y aproximada de obreros, las mujeres y los niños ocupan lugar

importante y son los que dan mayor alimento al trabajo de las fábricas, sobre todo de las textiles.”⁹ Aquesta citació ens ajuda a entendre que la necessitat és la que empeny, la que pot ocasionar el conflicte de gènere entre els obrers, però no hi ha dubte que hi ha unes altres raons que són les que amaguen i silencien la dona treballadora.

Hem d’esmentar en primer lloc l’existència d’una moral estricta i conservadora estesa des de les capes benestants, però que evidentment qualla en les classes subalternes: “la mujer convertida en obrera, ya no es mujer. En lugar de la vida púdica, recatada, rodeada de caras afecciones, vive bajo el dominio de un conde, de un mayordomo, en medio de compañeras muchas veces de moralidad dudosa, en contacto perpetuo con hombres, separada de su familia, y, si es casada, de su marido y de sus hijos. (...) Las consecuencias son una mortalidad aterradora y la degeneración de las razas, la ausencia de educación moral.”¹⁰

El llenguatge és una altra evidència de la percepció negativa amb què eren vistes les dones obreres i que ens permet imaginar la pressió a la qual estaven sotmeses. A l’obrero se l’anomenava “xinxà”, que segons la definició del diccionari descriu la “(...) treballadora d’una fàbrica, sobretot de filats o teixits, que sol anar bruta i fer olor dels materials amb què treballa”.¹¹ A Osona trobem un “Camí de les Xinxes” entre Folgueroles i Roda de Ter, que era el trajecte que feien les treballadores des de la primera localitat

per anar a treballar a les fàbriques vora el Ter.

Les reivindicacions per a la millora del treball femení a les fàbriques tèxtils catalanes només va tenir una primera concreció, si bé molt minsa, amb la creació de l’Instituto de Reformas Sociales a principis del segle XX. Entre d’altres funcions l’IRS havia de vetllar pel compliment de les lleis sobre el treball nocturn i la durada de la jornada de treball de dones i nens. Però com hem pogut comprovar en analitzar la documentació que generava l’Instituto, l’incompliment de les normes de treball per part de fabricants i directors de fàbrica era massiu.¹²

Un miratge molt breu, la II República

Després de molts anys de viure i treballar a l’ombra, la proclamació de la II República semblava anunciar un canvi en la condició laboral i social de la dona treballadora catalana. Emperò la crisi econòmica que travessarà el país durant el període 1931-1935 i la posterior Guerra Civil minimitzaren els canvis en la legislació laboral i les millores salarials que impulsà la República. Els arxius municipals són un bon testimoni d’aquest canvi de tendència: les conquestes polítiques (el vot femení), les millores laborals (millores salarials, reducció de la jornada de treball...), significaren un gir en la consideració de la dona treballadora. És cert, però, que el seu protagonisme social anirà sempre per darrere de les dones que treballen en les noves ocupacions que està desvetllant la modernització econòmica, com

oficinistes, infermeres, telefonistes, mestres..., molt més reconegudes que no pas les obreres de fàbrica. Però com apuntàvem més amunt, les dificultats econòmiques dels anys trenta tampoc permeteren una consolidació de les millores laborals i un protagonisme de les treballadores fabrils. L’esclat de la Guerra Civil va representar per a dotzenes de milers de dones treballadores una situació excepcional, un diguem-ne protagonisme no volgut, el d’haver de substituir en molts llocs de treball els homes enviats al front. Però ni tan sols llavors pogueren millorar el seu estatus dins de les fàbriques. Un exemple el tenim en l’escassa presència femenina dins els Comitès de Control de les empreses col·lectivitzades. Només hem trobat un cas d’una dona membre d’un comitè obrer a una fàbrica de l’Esquirol (Osona).

El franquisme: una doble repressió contra la dona obrera

Com és prou sabut, el règim franquista instaurat per la força de les armes el 1939 va posar fi a l’esperança etapa republicana, i llavors, la desaparició del sindicalisme de classe va fer emmudir l’obrerisme català i espanyol. En el cas de la dona treballadora, aquesta repressió va tenir un doble objectiu. Silenciar-la com a obrera primer i com a ciutadana després. I a aquesta tasca s’aplicarà amb entusiasme l’autoritarisme franquista, profundament misogin, i el nacionalcatolicisme rearmat de la postguerra, el qual encotillarà la dona en els més ran-

cis valors de l'ultraconservadorisme catòlic (submissió a l'home, mestressa de casa, religiosa i anti-moderna).

Pel que fa al cas que tractem, aquest període coneixerà un fenomen molt important, la massiva arribada a Catalunya d'una població procedent de l'Espanya meridional, rural i endarrerida que vindrà a ocupar molts llocs de treball a les filatures del Ter. Així des de finals de la dècada dels quaranta, però sobretot en els anys següents, milers de treballadores arribades del sud (Andalusia, Extremadura, Múrcia), però també de Galícia i Castella, amb moltes necessitats econòmiques i un baix nivell cultural, perpetuaran la marginació d'unes treballadores mal pagades, silenciades i submises que difícilment podien crear plataformes reivindicatives o de gènere.

La crisi final d'un sector endarrerit

Per tot plegat, la conquesta de la visibilitat per part de la dona treballadora en el tèxtil de la conca del Ter, i per extensió en el conjunt del país, s'anirà ajornant al llarg de la segona meitat del segle passat. La revifalla de mobilitzacions obreres a partir dels anys seixanta va posar de manifest la gran contradicció del règim franquista; això és: l'impuls cap a la modernització econòmica no es podia combinar amb l'immobilisme polític i la repressió popular. La lluita obrera per ampliar els espais de llibertat i de participació sindical va deixar de bell nou enrere les dones, sovint titlades de massa moderades i con-

servadores. El règim les havia tornat a la invisibilitat. Finalment, l'arribada de la democràcia al nostre país va coincidir amb la fi del gran cicle de prosperitat econòmica de postguerra. La crisi energètica de 1973, les reestructuracions de sectors productius, l'increment de la desocupació i el procés inflacionista van tenir un efecte demolidor sobre molts sectors industrials. El tèxtil esdevindria el buc insígnia d'aquest enfonsament, i amb ell, es perdrien definitivament milers de llocs de treball femení a les filatures. Eren les restes d'un sector marginalitzat i mal pagat que havia trobat en la dona treballadora la seva víctima propícia.

Petjades de dones

En finalitzar aquest breu resum sobre la recerca dedicada a la dona obrera al Ter mitjà, volem destacar que hem comprovat que parlar dels obrers del tèxtil és, en una immensa proporció, fer-ho sobre les dones. Unes dones que han estat les grans protagonistes d'una història silenciada i sovint invisible. Un dels objectius del nostre treball ha estat cercar aquesta dona amagada, massa sovint absent dels llibres d'història, i si no hi posem remei ben aviat també desapareguda de la memòria de les noves generacions. Moltes d'elles, les nascudes entre el 1920 i el 1940, encara són vives; el nostre treball dóna fe de la seva veu, de les seves experiències de vida i de treball. Dones poc valorades professionalment, que avui cobren una pensió de jubilació molt baixa i que, sovint, amaguen una certa

*La Jacinta treballant a Gallifa.
Fàbrica situada a les Masies de Voltregà.
Dècada de 1940.
Cedida per Jacinta Pérez.*

sensació de fracàs. Al cap i a la fi el sector al qual va dedicar la seva vida laboral ha desaparegut de la conca del Ter.

Entre les múltiples referències recollides durant les entrevistes volem destacar, com a cloenda, una imatge que pot resumir la vida de treball i privacions d'aquestes dones de les filatures. Moltes d'elles, les que no vivien en el món clos de la colònia o a prop d'una quadra urbana, s'havien de desplaçar cada jornada a peu des dels municipis que voltaven les fàbriques de riu i les colònies del Ter. Aquest camí diari, de matinada, a les fosques, en grup, resant el rosari o cantant cançons de noies, o endormiscades i enfredorides en ple hivern, acabà traçant uns camins propis, la ruta cap a la fàbrica. Encara hi ha memòria d'alguns d'aquests: *el camí de la Paciència*, que sortia de Sant Pere de Torelló i després de passar per Sant Vicenç arribava

fins a les colònies de Vila-seca i de Borgonyà. Eren moltes les dones que feien aquest recorregut diàriament i sovint en hores de foscor. D'aquells recorreguts queden històries, anècdotes, males experiències, pors (algú els feia màgica).¹³ Un altre dels camins més recordats, i que ja hem comentat més amunt, era el que unia Folgueroles amb les Masies i Roda de Ter. Eren moltes les dones que cada dia transitaven per aquest camí i com explica la Maria Serrabasa en el llibre de la colònia de Salou, "el trajecte des de Folgueroles era llarg i pesat, hi havia prop d'una hora de camí. Havíem passat molta por i força espants, però mai res sèrio. Fèiem el torn de matí (de les cinc a dos quarts de dues), sortíem a les quatre de la matinada cap al camí de les Xinxes (...)"¹⁴ Camins de treball i de vida que el nostre treball ha volgut recuperar.

NOTES

1. La bibliografia sobre el retard econòmic espanyol és amplíssima, com a obra de referència vegeu: NADAL, Jordi. *El fracaso de la revolución industrial en España*. Barcelona: Ariel, 1971.

2. "El treball de la dona al tèxtil a la conca del Ter (1850-2000)". Recerca de l'Inventari del Patrimoni Etnològic de Catalunya (modalitat "Anàlisi"), desenvolupada entre els anys 2005 i 2007.

3. Una estadística sobre algunes fàbriques de Torelló (Mercadal, Feyner i Font), de 1857, ens fa adonar que el percentatge total de treball femení és el majoritari, amb un 46%, i que sumat amb el de treball infantil representen un 64%. Arxiu Municipal de Torelló.

4. NEGRE, Leopold. *Enquesta de les condicions econòmiques socials de les conques del Ter i del Freser*. Anuari d'Estadística de Catalunya, Vol. IV, 1915. Barcelona, 1917

5. Arxiu Municipal de Roda de Ter. Concretament l'advertència data del 23 de març de 1882.

6. Els números d'aquesta polèmica corresponen als mesos de desembre de l'any 1934 i gener de l'any 1935 de la publicació manlleuena *Manlleu*.

7. "Torelló. Míting en La Fraternidad Republicana". *La Justicia*. [Vic] (2 desembre 1905), núm. 43, p. 2.

8. No volem que l'article es converteixi en un reguitzell de xifres però sí que pensem que hi ha algunes dades que ens ajuden a comprendre millor aquesta realitat. Així doncs, i per citar-ne dos exemples, l'any 1897 a Borgonyà el personal femení representa un 74% del total, mentre que a Salou (les Masies de Roda) representa un 73%. COLOMER, Pere [et al.] *Borgonyà: una colònia del Ter: 1895-1995*. Centre d'Estudis Socials d'Osona. Vic: Eumo, 1996. ROVIRA, Josep M. *La colònia de Salou (1864-1963) Heretat Baurier*. Ajuntament de Roda de Ter, 2003.

9. ELIAS DE MOLINS, José. *La obrera en Cataluña, en la ciudad y en el campo*. Barcelona: Imprenta Barcelonesa, 1913, p. 9.

10. ÍDEM. *Ibidem*, p. 22-23.

11. Consulta feta a l'edició electrònica del Diccionari *català-valencià-balear* (DCVB) d'A. M. Alcover i F. de B. Moll: <<http://dcvb.iecat.net/>>

12. A tall d'exemple volem recordar que a la documentació de l'arxiu personal de la família Calderón, a la qual pertanyien directius de la fàbrica de Can Riva de les Masies de Voltregà, hem trobat un document signat per la totalitat de fabricants del Ter mitjà on es critica el projecte de llei que prohibeix el treball nocturn femení. Els empresaris argumenten que aquesta llei significarà un cop molt dur al sector i en demanen una revisió. Malgrat la queixa formal, pocs mesos després s'acaba aprovant la llei.

13. Mitjançant la memòria oral hem pogut esbrinar que la "màgica" consistia a espantar les dones que feien el trajecte vers les fàbriques amb llums, sorolls i fins i tot projecció d'imatges.

14. ROVIRA, Josep M. *Op. cit.* (p. 64).